

De Joodse gemeenschap in 's-Heerenberg (I)

Graag willen wij u aan de hand van een drietal artikelen door zes eeuwen Joods leven in onze gemeente leiden. Zes eeuwen.....? Ja, immers aan het einde van de 13de eeuw was hier al een kleine Joodse gemeente (kehilla of kille). Voor deze groep mensen die 600 jaar in onze gemeente woonde, maar helaas in de Tweede Wereldoorlog onnoemelijk wreed werd uitgemord, willen wij aandacht vragen. In dit artikel starten wij met de Berghse Synagoge.

De oudste synagoge

De synagoge (het woord is afgeleid van het Griekse "sunagoogè" = plaats van samenkomst) is het gebouw waarin de Joden samenkomen voor hun godsdienstoefeningen, voor hun gebeden en voor het godsdienstonderwijs. Als instituut is de synagoge in de wereld van de Joodse diaspora al in de eerste eeuw bekend.

In de Israëlitische gemeenten die een zeer grote zelfstandigheid kennen, is de synagoge of sjoel het samenbindende element. Volgens de talmud (= verzameling voorschriften en godsdienstige verhandelingen) moet een synagoge op het oosten gericht zijn: naar Jeruzalem. In de praktijk kwam hiervan weinig terecht. Maar bij de inrichting - de synagoge is immers een kopie van de tempel van Jerusalem die in 70 na Chr verwoest werd - hield men de voorschriften wel aan.

Dit houdt o.a. in dat de H. Arke (= kast waarin de gebedsrollen worden bewaard) recht tegenover de ingang staat opgesteld en van het publiek gescheiden is door een voorhangsel (=parouches). Ongeveer midden in de sjoel is de bima of almemor (= verhoging), waar de tora wordt gelezen.

Evenals in de tempel zijn de vrouwen van de mannen gescheiden. Bovendien moeten zij een grotere afstand tot de H. Arke in acht nemen dan de mannen. Haar plaats in de synagoge wordt dan ook de vrouwsjoel genoemd.

Vrouwen zijn niet verplicht de synagoge te bezoeken. Het voert ons te ver om hier dieper op in te gaan; ook op de liturgie van de Israëlieten gaan wij niet in. Wel staat vast dat

de Joodse liturgie enorme invloed heeft gehad op de christelijke liturgie.

Een stukje kerkgeschiedenis

De geschiedenis leert ons dat er vóór de Franse tijd (1796) geen sprake was van een Israelitisch kerkgenootschap in Nederland. Elke gemeente was autonoom en werd geleid door parnassijns of parnassiem (=killebestuurders).

Aan deze zelfstandigheid kwam een eind toen koning Lodewijk Napoleon in 1808 alle gemeenten onder één bestuur bracht: het zogenaamde Opperconsistorie (of Opperkerkeraad). In 1813 werden vier gewestelijke consistories ingesteld, n.l. in Amsterdam, Rotterdam, Zwolle en Leeuwarden.

Koning Willem I zette deze centralisatie voort. De gemeenten moesten voortaan hun benoemingen, reglementen, begrotingen etc. voorleggen aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Het bestuur over het kerkgenootschap berustte vanaf 1814 bij de "Commissietot de zaken der Israëlieten" met als zetel Den Haag, vanaf 1817 de Hoofdcommissie genoemd: hij was de schakel tussen burgerlijke overheid en kehillot.

In 1821 kwam er een reglement voor de Israëlitische gemeenten in ons land; in dit reglement heette een Joodse gemeente Synagoge. Er werden 14 ambtsgebieden, "ressorten" genaamd, opgericht. Elk ressort had een hoofdplaats met een hoofdsynagoge die bestuurd werd door parnassijns. Na afscheiding van België bleven er twaalf over. In minder belangrijke plaatsen werd een zogenaamde ringsynagoge gesticht met als kerkbestuur de manhigiem (= kerkvoogden) en tenslotte in kleinere plaatsen een bijsynagoge of kerkgang met aan het hoofd de memonniem (= kerkmeesters). De synagoge in onze stad was een bijsynagoge. Om alle belangen van het ressort te kunnen behartigen, stonden alle kerkelijke zaken onder toezicht van de ressortale vergadering.

De geestelijke leiding in een ressort berustte bij de opperrabijn, die onderhouden moest

worden door alle in het ressort aanwezige gemeenten. Dit werd door de alom heersende armoede wel eens vergeten, zoals blijkt uit de aanmaningsbrief die 's-Heerenberg op 5 april 1836 ontving van de Staatsraad Gouverneur der provincie Gelderland: daarbij werd kennis gegeven van de nalatigheid aan de zijde van verschillende Israëlitische kerkmeenschappen gepleegd terzake van de voldoening der verschuldigde bijdragen voor het onderhoud van de opperrabijn; "dat deswege nog moeten worden voldaan door de 's-Heerenbergse gemeente over 1835 f. 15,00 en over 1836 f. 15,00".

Bij de grondwetsherziening van 1848 kwam - althans op papier - de scheiding tussen kerk en staat tot stand. Dit veranderde echter voor de Joodse gemeenschap weinig, want de macht die de overheid aan de bovengenoemde commissie gegeven had, bleef nog tot diep in de zestiger jaren van de eeuw merkbaar. De wet op de kerkgenootschappen van 1853 gaf verregaande bevoegdheden.

In 1870 kreeg het Nederlands-Israëlitisch kerkgenootschap een nieuw reglement. De kern hiervan was dat de afzonderlijke gemeenten weer min of meer autonoom werden. De ressorten bleven intact met als taak het benoemen van de opperrabijn. Er werden afgevaardigden gekozen in de Centrale Commissie tot de algemene zaken van het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap. Het dagelijks bestuur vormde de Permanente Commissie die de Joodse belangen in de ruimste zin des woords bij de regering behartigde.

De ressorten bleven de oude onderverdeling houden. Gelderland b.v. kende als ringen o.a. Doetinchem, Zutphen, Arnhem, Nijmegen, Doesburg, Groenlo, Culemborg, Zaltbommel, Elburg en Lochem.

Na de Tweede Wereldoorlog waren de Joodse gemeenten zo klein geworden dat de nieuwe reglementen van mei 1952 de Centrale Commissie toestemming gaven om killes samen te voegen. Zo ging onze gemeente op in die van Doetinchem.

De synagoge van Bergh

De eerste synagoge in onze gemeente was een huissynagoge, gebouwd in het jaar 1793. Deze bood plaats aan 28 van de 48 alhier wonende

Israëlieten. Wanneer de permanente synagoge is gebouwd, is (nog) niet bekend. Zeker is dat deze in 1801 al bestond, omdat toen de steeg naar de Boetselaarsborg bestraat werd "met uitzondering van het gedeelte voor de sjoel", zo staat er te lezen. Met deze steeg wordt het Kattenburg bedoeld, de plaats waar de Jodenkerk bijna 150 jaar heeft gestaan. Waarom dit gedeelte niet bestraat werd? Het ligt voor de hand te denken aan geldgebrek, zowel bij de gemeente als bij het kerkbestuur. Wij weten dat de kapitaalslasten van deze kleine groep f. 285,00 bedroegen met een rente van 5%. Dat is een hoge rente en een vrij zware schuld. In 1809 klaagden de kerkleiders over de nijpende armoede; de 14 killeleden slaagden er nauwelijks in om alle gemeenteleden te onderhouden. In 1828 was er een schuld van f. 0,80 die wegens de schrijnende armoede niet invorderbaar was. Dit kenschetst de situatie.

Uit diverse bronnen blijkt dat in de periode 1808-1828 in Bergh een leraar annex voorganger (Jodenmeester genoemd) was aangesteld door de Joodse gemeente, n.l. Abraham Marcus (geboren in 1752). Hij woonde in het huis van Gerret Gesing. Zijn jaarinkomen van f. 300,00 moest door de plaatselijke kille worden opgebracht. Dit was geen geringe prestatie, als je bedenkt dat in die tijd meesterknechten 60 tot 75 cent per week verdienden. Regelmatig moest de kille zijn godsdienstleraar ontslaan om voldoende geld over te kunnen houden voor de synagoge.

Pas in 1848 verscheen er weer een godsdienstonderwijzer: Marcus Isaak Serdiner. Hij was geboren in Polen en kwam uit Aalten naar Bergh. Tussen juli 1854 en september 1855 beschikte de kehilla ook over een onderwijzer: Nathan Jacob Muller geboren te Amsterdam in 1833. Hij vertrok naar Groenlo. Tussen 1855 en 1866 vermelden de Berghse gemeenteverslagen dat er in Bergh wel een synagoge is, maar geen leraar.

Zoals ieder gebouw behoefde ook de synagoge onderhoud. Hier kwam in de praktijk nauwelijks iets van terecht. Zowel de gemeenteleden als het kerkbestuur hadden gebrek aan geld. De wil was er natuurlijk wel, maar de kapitale investering voor groot onderhoud kon nu eenmaal door de armlastige gemeente niet worden opgebracht.

afb.1: 1864. Uit bezit van wijlen prof. M.H. Gans, A'dam
afb.2: ca 1885. Familie Te Wiel. Zittend Arnoldus de
architect (2-3-1824 - 1-12-1898) en vrouw Johanna
Lucassen; staande vlnr Theodorus Landbouwer, Arnol-
dus jr jong gestorven, Bernardus timmerman/architect
(foto familie Meijer Azewijn)

Zo zagen de bestuurders zich geplaatst voor twee problemen: er moesten een nieuwe sjoel en een nieuw killereglement komen. Het reglement kwam in 1864 tot stand (afb. 1); de sjoel duurde wat langer.

Het bouwjaar 1865

In dit jaar besloot het bestuur van de kille de sjoel af te breken en hiervoor in de plaats een nieuwe te bouwen. Eind september 1865 wordt de architect-opzichter en mr timmerman A. te Wiel in Azewijn verzocht "eene teekening en bestek met begroting te maken voor en tot de vernieuwing of herbouwing van de Israëlitische kerk te 's-Heerenberg". (afb. 2)

Op 4 oktober wordt de sjoel opgemeten en Te Wiel dient een keurig bestek in. Zijn kosten bedroegen f. 16,00, van welk bedrag hij 50% pas kreeg uitbetaald op 26 april 1871 en de overige 50% op 30 juni 1871. Een krediet dus van bijna zes jaar! In die dagen moet dat toch ook voor het kerkbestuur zeer lang zijn geweest. Wat was de oorzaak?

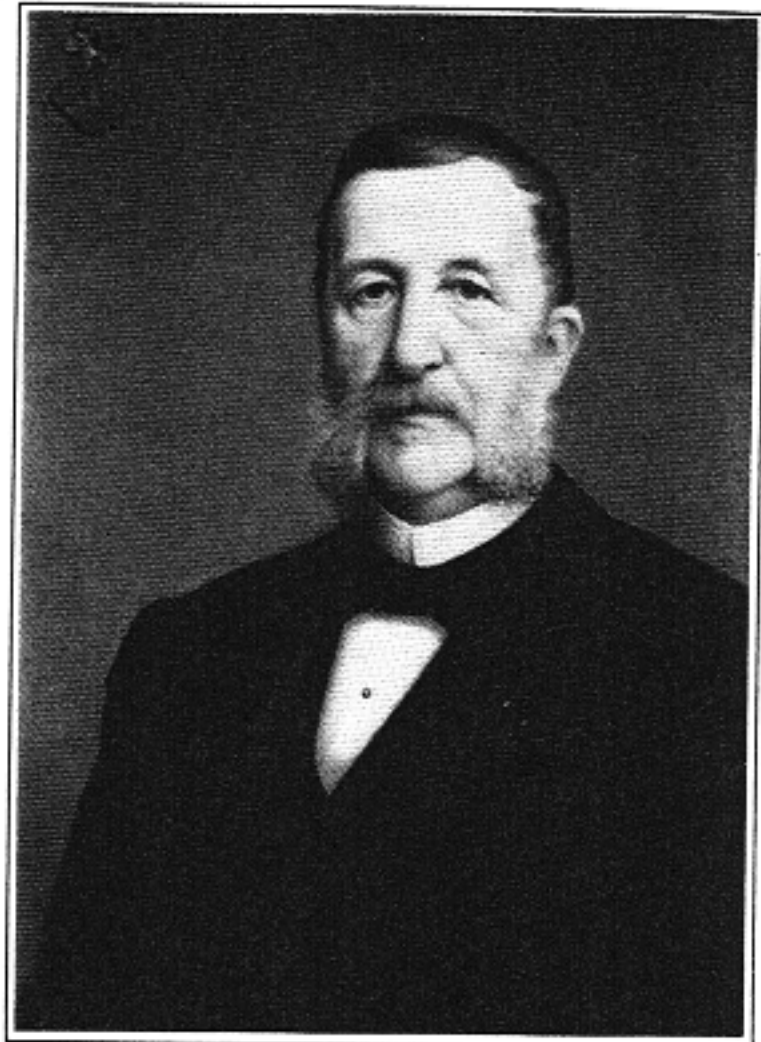
Te Wiel kwam met zijn begroting op een bedrag van f. 1980,65⁵, zoals wij lezen in het verzoekschrift om onderstand (= subsidie) dat op 28 december 1865 bij Z.M. Koning Willem III werd ingediend. Helaas ging dit verzoek niet vergezeld van een verklaring van de burgemeester dat deze aanvraag naar waarheid was opgemaakt. Derhalve verzocht de voorzitter van de Hoofdsynagoge te Nijmegen op 28 januari 1866 om dit alsnog en vooral franco in te dienen. Aldus geschiedde en de kerkeraad bleef hopen dat de gevraagde onderstand hoog genoeg zou uitvallen. Men wist heel goed dat er volgens diverse koninklijke besluiten tenminste 75% in kas moest zijn om voor een bouwsubsidie in aanmerking te komen.

De financiering

Op 10 maart 1867 schreef het kerkbestuur aan de Hoofdcommissie in Den Haag, "dat het doordrongen van de wensch om de onvermijdelijke werkzaamheden aan hun kerkgebouw tot stand te brengen en den spoed die dezelve vereischen in aanmerking nemende met ijver voor de zaak is werkzaam geweest en dat de gemeenteleden uit eigen boezem zullen te zamen brengen f. 400,00, welke met een reeds vroeger bespaarde f. 200,00 zullen bedragen f.

afb.3. Ds A. Rutgers van der Loeff jr, predikant der Ned. Herv. Gemeente van 3-4-1864 t/m 21-5-1876, secretaris-penningmeester van het comité (foto archief N.H. Gemeente 's-Heerenberg)

afb.4. Baron C.A.L. van Hugenpoth tot Aerdt, burgemeester van Bergh 10-1-1856 tot 23-4-1894, voorzitter van het comité (foto Ikonografisch Bureau 's-Gravenhage)

600,00; dat een intekening tot vrijwillige bijdragen, gehouden onder 'niet geloofigen' binnen deze gemeente bedraagt f. 200,00, welke echter spoedig het cijfer van f. 300,00 zal bereikt hebben: geloofigen in binnen en buitenland hebben toegezegd en gedeeltelijk reeds gehouden dat hun bijdrage minstens eene som van f. 400,00 zal bedragen, zoodat het tekort f. 200,00 ten hoogste zal bedragen". Aldus het kerkbestuur, bestaande uit: Hartog Goedhart (voorzitter) en M.B. Oppenheimer (penningmeester-secretaris).

Opgeteld leveren deze bedragen inderdaad de benodigde 75% van f. 2000,00 op. Maar in Den Haag dacht men er anders over.

Op 15 maart 1867 kwam het antwoord: het was vriendelijk, maar het wees de aanvraag af. Alleen wanneer de genoemde som werkelijk aanwezig was, dan De commissie gaf uitstel tot 1 juni; daarna zou de aanvraag niet meer in behandeling worden genomen.

Er moet toen paniek uitgebroken zijn, want

hoe kon men zo snel de toegezegde gelden innen?

Gelukkig waren er mensen die begrip hadden voor de nood situatie van de Joodse gemeente. Er werd een commissie opgericht "voor den opbouw der Synagoge", bestaande uit "zeer edel denkende mensen", zoals later een krantenverslag meldt. Deze commissie stelde zich tot doel "om het zoo zeer gewenschte werk: het herstel van de bouwvallige Synagoge der Nederlandsche-Israëlitische Gemeente ter dezer plaatse tot stand te brengen". Deze commissie werd opgericht op 20 april 1867 en bestond uit de volgende heren:

Jhr Mr L.C.J. van Nispen, rentenier, Ned.Herv.
Baron C. van Hugenpoth, burgemeester, Rooms Kath.

P. Hajenius, geneeskundige, Ned.Herv.

Th.W.B. Rooding, med.Dr, Rooms Kath.

A. Rutgers van der Loeff jr, predikant, Ned.Herv.

De burgemeester fungeerde als voorzitter (afb. 4) en de predikant als penningmeester (afb. 3).

Opvallend is het hoge percentage Nederlands-Hervormde leden van deze commissie en ook het ontbreken van katholieke geestelijken. Was het deze laatste groep verboden om deel te nemen? (Waarschijnlijk waren zij niet gevraagd.)

Op 31 mei 1867 zond het kerkbestuur weer een brief naar Den Haag met de vraag, wanneer men "de in uitzicht gestelde onderstand" tegemoet kon zien. Dit verzoek ging vergezeld van de oprichtingsverklaring van bovengenoemde commissie en een helaas niet ondertekend verslag van de situatie waarin de Joodse gemeente toen verkeerde. Een stukje uit dit verslag.

"De Joodse gemeente bestaat uit 17 huisgezinnen, waarvan de helft zeer karig is bemiddeld en de overige met achterlaating hunner kinderen steeds in den vreemde reizende om in hunne behoefte te voorzien. Zij behooren tot den behoeftigsten stand. 20 Kinderen betreden met gevaar voor het leven hun schoollocaal, alwaar zij les krijgen door eenen godsdienst onderwijzer welke ook voorzanger en Beestensnijder is." Met "beestensnijder" wordt de rituele slachter (sjoget of sjouger) bedoeld. Helaas ontbreken namen. Toch is het schrijven misschien van invloed geweest op het Haagse besluit. Als antwoord komt namelijk uitstel tot 1 september 1867 om er voor te zorgen dat uiterlijk vóór of óp deze datum het bedrag aantoonbaar aanwezig is om voor subsidie in aanmerking te komen.

Op 30 augustus 1867 wordt de gemeente er nogmaals aan herinnerd dat de termijn is verstreken en wordt gevraagd of de bouw nog doorgaat. De spanning stijgt: op 24 september 1867 stellen twee gemeenteleden zich garant voor de nog aanwezige tekorten.

Op 31 december 1867 besluit de minister over 1867 een rijkssubsidie te verlenen van f. 250,00.

De Commissie van Vijf had intussen ook niet stilgezeten: zoals uit de giften blijkt, had zij haar directe omgeving enthousiast gemaakt. De heer Goldberg schonk f. 150,00 en een Amsterdamse vriendin van juffrouw Hajenius f. 50,00. Ook de Joodse gemeenten en rabbijnen in de omgeving organiseerden collecten of schonken privé. In totaal kwam er door deze acties een bedrag binnen van f. 323,04⁵.

Het was mejuffrouw M. Hajenius die in mei 1867 het initiatief nam tot een verloting. Dat klinkt eenvoudiger dan het was in die dagen: er moest namelijk vergunning gevraagd worden aan het Ministerie van Financiën "tot het houden eener verloting van vrouwelijke handwerken tot bijdrage in de kosten van opbouw eener kerk der Israëlitische gemeente alhier". Deze vergunning werd aangevraagd door de heer Van Leenhof, een bekende rentenier. Het antwoord luidde: "Dat wij met genoegen gezien hebben dat U aan de genoemde onbemiddelde gemeente bijstand wilt verlenen en daarom het plan eener verloting zeer aanbevelenswaardig vinden". De vergunning werd dus verleend.

De organisatie van de verloting was in handen van zes dames, waaronder mej. H. van Leenhof, mej. M. Hajenius en mej. E. Roding.

Deze actieve dames verkochten 1060 loten à f. 0,50. Zij organiseerden voorafgaande aan de verloting nog "eene tentoonstelling der vrouwelijke handwerken". De opbrengst was f. 6,60, de kosten f. 5,39. De twee dagen durende tentoonstelling werd verzorgd en dag en nacht bewaakt door de familie Bongers, zoals blijkt uit de rekening die zij indienden: f. 1,00 per nacht. Deze rekening vermeldt ook nog de aankoop van "suikelade en Sinderklaasgoed", hetgeen ten tijde van de verloting eind november wel in stijl was.

In totaal hebben de commissieleden met hun diverse in 1867 gehouden acties f. 860,14⁵ bijeengebracht. Ook "het kasteel" liet zich niet onbetuigd. De commissie had namelijk verschillende prominenten aangeschreven, waaronder de Vorst zu Hohenzollern-Sigmaringen. Deze berichtte op 18 juni 1868 dat een "Gnadegift von f. 200,00" in ontvangst genomen kon worden voor "die wieder Herstellung der Synagoge".

Bouwplannen en verbouwing

De kille werd erg enthousiast door de vele giften en zij verzocht architect A. te Wiel in januari 1868 om een definitief plan, bestek en begroting te maken voor een geheel te herbouwen en te vergroten synagoge. Op dit plan, begroot op f. 2557,20, leverde Rijkswaterstaat in een verslag gedateerd 6 maart 1868 nogal wat commentaar.

Het plan bestond uit de sloop van de oude synagoge en de bouw van een grotere, inclusief een school (cheider) en ritueel bad (mikwe). Volgens Rijkswaterstaat dienden er nog enkele muurdiktes aangegeven en/of verzwaaard te worden. Ook de redactie van het bestek liet nog wat aan duidelijkheid te wensen over. Toch werd dit bestek op 3 juni 1868 goedgekeurd (nr 892).

Op 7 juli 1868 werd dan eindelijk de bouw aanbesteed en weer ingetrokken. Het was te duur, veel te duur, zelfs ver boven de op 8 mei 1868 aangepaste begroting: het bedrag was inmiddels al opgelopen tot f. 3794,60.

Op 4 augustus trok de adviserende (subsidie)commissie de reeds toegezegde onderstand in twijfel, als men op deze wijze door zou gaan. De architect werd verzocht om het hele bestek in percelen (= bij elkaar behorende delen) uit te werken en nogmaals kritisch te bezien.

Eind december 1868 werd weer een subsidie van f. 250,00 toegezegd, mits de kosten niet hoger zouden uitvallen dan f. 1950,00. Deze laatste opmerking werd op 7 april 1869 nog eens onderstreept door de Commissaris des Konings in Gelderland met de woorden: "om toch vooral het doel op de zuinigste wijze te bereiken". Daarop antwoordde de burgemeester dat men besloten had om de synagoge niet te vergroten, maar alleen te vernieuwen. "Maar", zo schreef het corresponderend lid van de Hoofdcommissie op 1 juni 1869 aan dezelfde Commissaris des Konings, "wij willen wel de subsidie t.b.v. de vergroting behouden!" Op 7 september 1869 kon dominee A. Rutgers van der Loeff jr eindelijk de "onderstand", groot f. 500,00, in ontvangst nemen.

Daarop werd architect Te Wiel weer aan het werk gezet. Op 18 november 1869 kon eindelijk worden overgegaan tot de aanbesteding van de sjoel ten huize van mej. de weduwe J. Bosman, uitgaande van de begroting van 22 oktober 1869, groot f. 2398,08. Als voorwaarde stond bij deze aanbesteding o.a. vermeld dat iedere aannemer twee borgens moest stellen. De ene aannemer stond borg bij de andere; het grote voordeel was dat hiermee de bestdenkbare samenwerking ontstond. Aannemers voor het timmerwerk waren W. Jansen, W. Booms en J.W. Liesting, voor het metselwerk J.

Heijman, voor het smidswerk B. Heinink en voor het dakwerk J. Loefs "leijendekker". Ten gunste van de killekas was ook bepaald dat het werk 50 dagen na het begin gereed moest zijn met een boeteclausule van f. 1,00 tot f. 5,00 voor elke dag van overschrijding van deze termijn.

In het Nieuw Israëlitisch Weekblad jaargang 5 (1870) nr 51 lezen wij dat op 11 Julij 1870 onder grote belangstelling een aanvang is gemaakt "met den bouw van eene nieuwe synagoge met schoollocaal en badkamer". De penningmeester der gemeente, M. Oppenheimer, "bragt in eenige warme woorden dank aan de edelkenkende leden der (financierings)commissie". Ook de burgemeester liet zich niet onbetuigd en "wenschte de gemeente eene spoedige voltooiing van het gebouw". Inderdaad, zo vervolgt het weekblad, "levert een en ander een verheugend blijk van de godsdienstige verdraagzaamheid, alhier heerschende".

Uit het verschil tussen het begrote en het aangenomen totaalbedrag van f. 563,72 mag geconcludeerd worden dat men in ons stadje erg veel behoefte had aan werk op dat moment. Immers Te Wiel was een te goed vakman om een dergelijk groot verschil gecalculeerd te hebben.

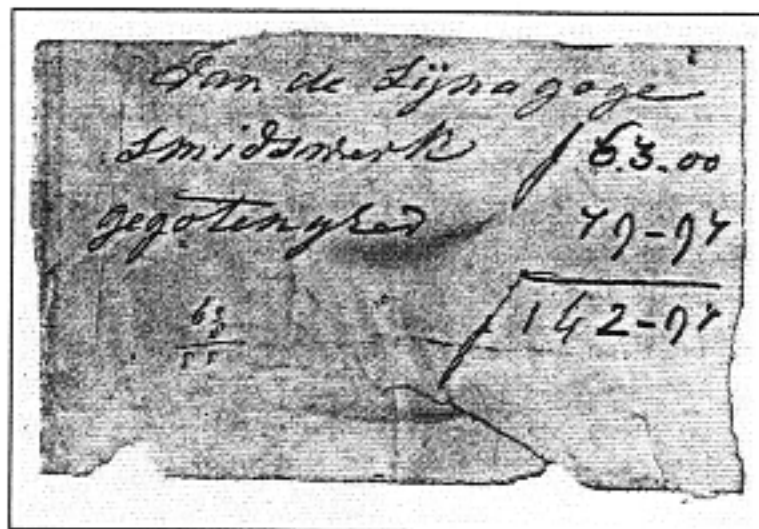
Of vielen de nog bruikbare materialen mee? Hergebruikt konden worden: 15000 oude schoongemaakte stenen, 800 rode dakpannen, het bad, het torentje, twee deuren, een voor de badkamer en een als afsluiting boven aan de trap naar de vrouwensjoel, balkhout voor de trap naar de bovenverdieping en de fundatiepoeren (ondersteuning).

Bijgebragt was:

f. -858,05 door verloting en giften (netto)
f. -200,00 gift Vorst zu Hohenzollern
f. -500,00 onderstand van het Rijk
f. -200,00 gespaard in en vóór 1865
f. 1758,05 totaal

Het tekort van f. 76,31 is ongetwijfeld door de Joodse gemeente zelf opgebracht.

De afrekening gebeurde niet altijd op voorgedrukte facturen zoals mag blijken uit het smidswerkbriefje.(afb. 5)

afb.5. Smidswerkbriefje

De inwijding

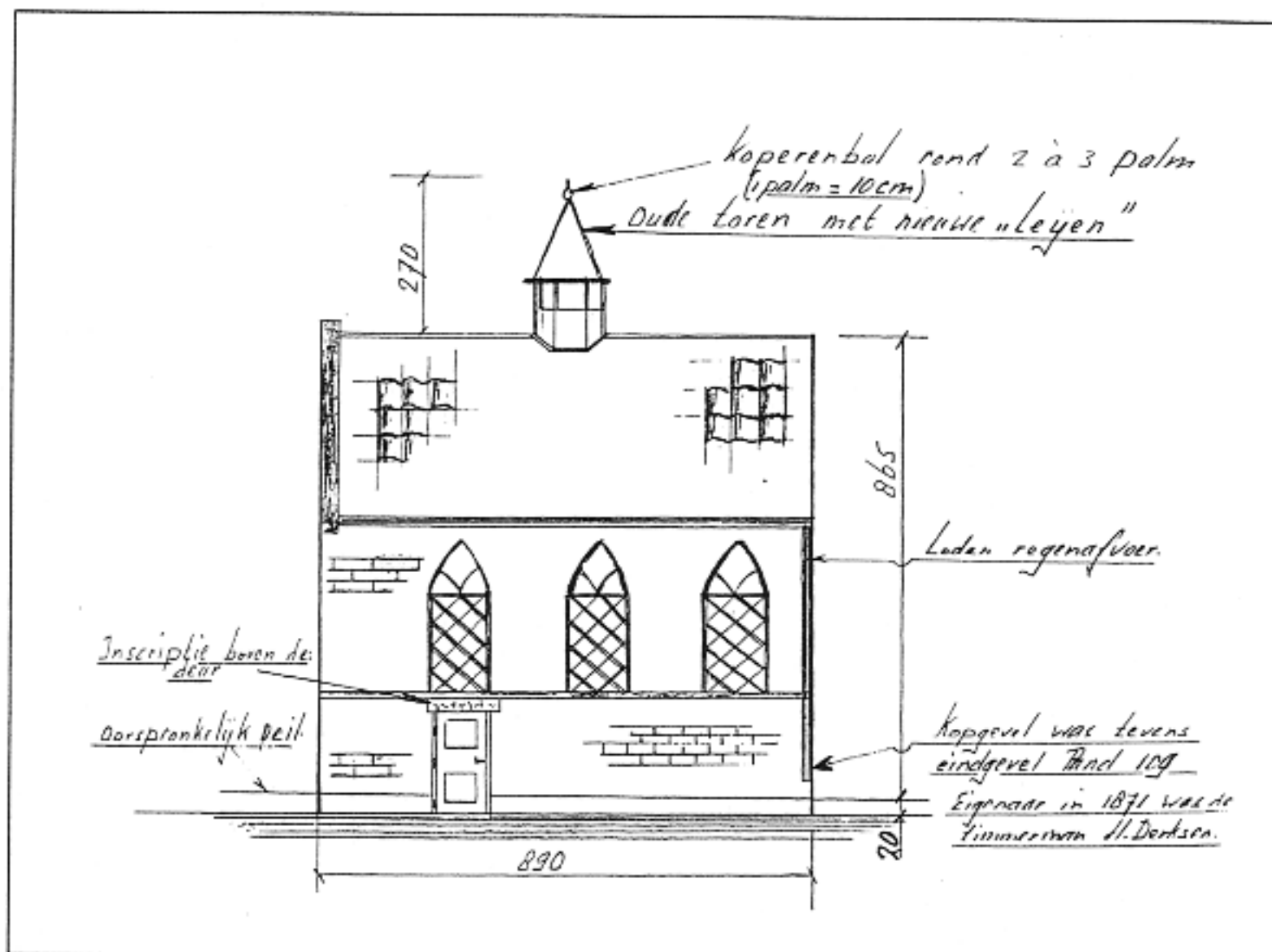
Of de bouw binnen de 50 dagen is gehaald, weten wij niet. Volgens het Nieuw Israëlitisch Weekblad jg 6 nr 47 van 8 juni 1871 heeft de inwijding van de Synagoge te 's-Heerenberg op 2 juni 1871 plaatsgevonden.

De gazan (voorzanger) I.E. Kleerekooper uit Zutphen leidde de inwijdingsdienst, nadat de

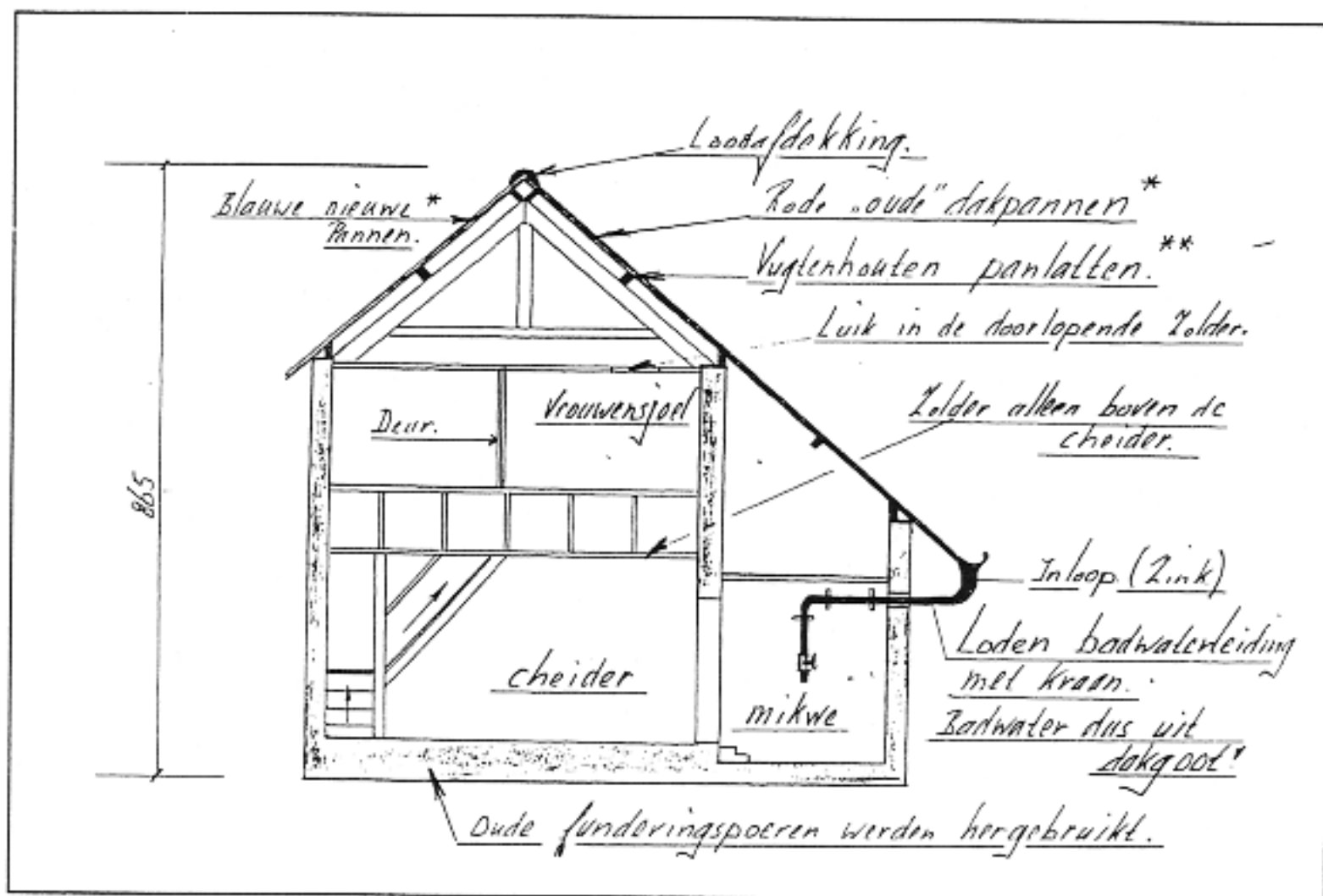
burgemeester het schriftelijke eigendomsbewijs van de Synagoge aan het kerkbestuur had overgedragen. De tekst van de dienst was heel toepasselijk: "Bemin Uw naasten als U zelve". Ds Rutgers van der Loeff jr voegde hier nog aan toe "dat hij hoopte, dat dit kerkgebouw nog lang als monument van godsdienstige verdraagzaamheid mocht blijven bestaan" en hij vond ook, en terecht, dat dit gebouw "eene profetie van ware Humaniteit en godsdienstzin was geworden".

De genoemde gazan, Isaac Elias Kleerekooper, was in 1836 in Amsterdam geboren. Hij was werkzaam als keurmeester van vlees en vis te Zutphen en hij stond daar als zeer streng bekend. Volgens de kroniekschrijver had deze voorzanger een zwakke gezondheid. Hij stierf in 1896 te Zutphen.

Op 20 juli 1871 kon de burgemeester, ongetwijfeld met een zucht van verlichting, de Commissaris des Konings in Gelderland mededelen dat de goedgekeurde rekening en verant-

afb.6. Reconstructie Zijgevel "Oost" Berghse synagoge 1871 (J. Hoogakker)

afb.7. Reconstructie dwarsdoorsnede Berghse synagoge 1871 (J. Hoogakker)

* Voor een goede lichtval werden op sommige plaatsen glazen dakpannen gelegd. ** Is een zogenaamde "rode den".

woording van de herbouw der Berghse synagoge per omgaande was verzonden en dat de nieuwe synagoge tegen brand was verzekerd.

Ik heb de synagoge gereconstrueerd aan de hand van de verschillende bestekken van Te Wiel en daarbij bleek hoe klein die eigenlijk maar was. De kadastrale gegevens vermelden: Sectie H nr 134 kerk en erf groot 62 ca (=62 m²). (Zie afb. 6, 7, 8)

De periode 1871-1949

Helaas hebben de kerkbestuurders M. Oppenheimer en H. Goedhart niet lang van hun vernieuwde synagoge mogen genieten.

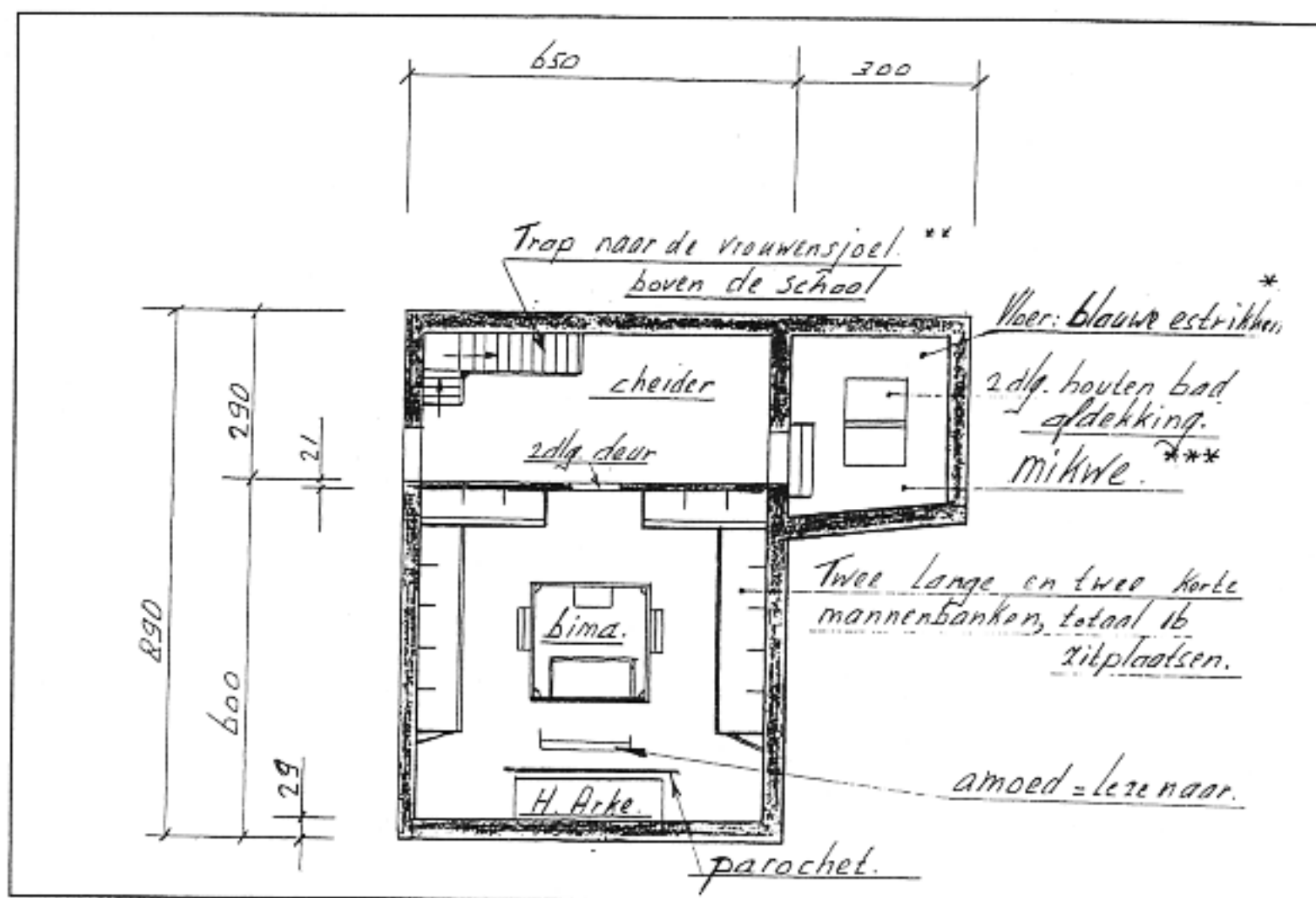
Sara Frank, de vrouw van Oppenheimer, overleed nog geen jaar later, waarop hij besloot naar Rotterdam te vertrekken. Huis en goed werden verkocht voor f. 456,00 inclusief de aanwezige aardappelen; zijn huis in de Kellenstraat werd verhuurd aan Abraham Strauss, slager.

Hartog Goedhart die ook in de Kellenstraat

woonde, overleed in 1881 op voor die tijd een redelijk hoge leeftijd van 74 jaar.

Op 23 maart 1876 vroeg de officier van justitie te Zutphen aan de burgemeester van 's-Heerenberg, "of bij het reglement der Israëlitische Kerk te 's-Heerenberg de verontreiniging dier kerk en bijgevolg het spuwen daarin en het nederwerpen eener tabakspruim is verboden? Daar in het algemeen het op den grond spuwen in de kerken nogal vrij algemeen de gewoonte is". De burgemeester schreef terug: "dat er geen bijzonder reglement is", maar zo vervolgde hij, "de kerkmeester Goedhart verzoekt toch vervolging van Meijer Zwaab, omdat het spuwen door hem met opzet geschiedde tot stoornis der godsdienstoefening". De officier wees de "aanklacht" af op grond van het niet aanwezig zijn van een desbetreffend artikel in het reglement.

Genoemde Meijer Zwaab kennen wij nog uit het artikel van John Thoben in Old Nijs nr 18. Zijn om wat voor reden dan ook veroorzaakte boosheid is allang verdwenen, als wij

afb.8. Reconstructie grondplan Berghse synagoge 1871 (J. Hoogakker)

* Estrik komt van het latijnse woord astracus = plaveisel; het is een harde geglazuurde tegel in de kleuren rood en blauw. - ** De vrouwensjoel bezat vijf banken (= 16 zitplaatsen). Het hout voor de trap kwam uit de oude sjoel. - *** Het bad stamde evenals de toegangsdeur naar het bad uit de oude sjoel.

Zwaab in 1889 tegenkomen als penningmeester van het killebestuur en in 1913 als voorzitter met Leopold Strauss als penningmeester-secretaris.

Er is weinig bekend uit de periode 1871-1949. Wel is bewaard een overeenkomst (16 juli 1889) tussen de Israëlitische gemeente en mej. de weduwe Mutters. In deze brief wordt overeengekomen dat de rechter zijgevel van de synagoge voor een bedrag van f. 65,00 gemeenschappelijk bezit wordt. J. Cohen tekende als voorzitter van het kerkbestuur.

Ook over de godsdienstleraren tevens voorzangers uit deze periode weten wij erg weinig. Van 1928 tot 1933 heeft J. Frank les gegeven en van 1935 tot 1940 Abraham Goud. Laatstgenoemde gaf in deze periode ook les in Zevenaar; hij stierf, slechts 31 jaar oud, in 1941, door velen betreurd.

Na 1945 werd de synagoge niet meer in gebruik genomen. Op 23 april 1947 verzocht één van de drie laatst overgebleven Joodse inwoners, de heer M. Bloemendaal, Klinker-

straat 25, aan de Hoofdsynagoge te Arnhem, of tot verkoop aan hotelhouder Heitkamp kon worden overgegaan. Want zo schreef hij, "er wonen nog maar drie Joodse personen hier, met namen: M. Bloemendaal en zijn vrouw en de weduwe Zwaab". Deze laatste was de tweede vrouw van de al eerder genoemde Meijer Zwaab, met wie hij in 1919 trouwde. In 1949 is de synagoge verkocht.

Het enige wat nog uit de synagoge bewaard is gebleven, zijn de twee smeedijzeren kronen die in een vergaderzaal van het bekende hotel Heitkamp hangen. Samen met de stenen op de Joodse begraafplaats, waarover in het tweede artikel meer, zijn dit de resten van zes eeuwen Joods leven in de gemeente Bergh.

In het laatste artikel worden de gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog belicht.

J.A.Th. Hoogakker

Met dank aan Hans Kooger uit Arnhem, zonder wiens hulp dit artikel onvolledig zou zijn geweest.

Lijst van Nederlands-Jiddische woorden

Jiddisch is de taal die de Joden in Nederland spraken tot in de Franse tijd en nog daarna. Het is afgeleid van het middelhoogduits met vermenging van hebreeuwse, slavische en chaldeeuwse woorden. Het jiddisch is één van de elementen die de Joden bindt.

Aweliemrol = rol met namen van treurende
Bar-witswa/Bat-mitswah = zoon/dochter der wet

Bima/Bimah = verhoging in de synagoge

Chazzen, Gazan = voorzanger

Cheider = kamer waar godsdienstlessen worden gegeven

Choemosjiem = de vijf boeken van Mozes: Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri en Deuteronomium

Choppe = bedekking; huwelijksbaldakijn; ook in de betekenis van huwelijksplechtigheid

Coehen = priester; afstammeling van Aaron

Esregdoos = zilveren doos waar de etrog of cedraat (een citrusvrucht) in wordt

bewaard; in gebruik bij het Loofhuttenfeest

Jad = hand of handwijzer van edel metaal; om

de torateksten aan te wijzen

Keppel = kapje, kalotje

Kille = georganiseerde Joodse gemeente

Koosjer = volgens de godsdienstige voorschriften geoorloofd (zie Leviticus 3, 2-17)

Loelab = een plantenbundel bestaande uit palm, mirte en wilgetakken en de esreg; wordt gebruikt op het Loofhuttenfeest

Manhigiem = kerkelijke bestuurders, leiders

Matsewa = grafzerk

Mediene = alle plaatsen buiten Amsterdam

Mikwe = ritueel bad voor reiniging van mens of vaatwerk; badhuis

Mool = besnijder; hij verricht acht dagen na de geboorte van een mannelijk kind de besnijdenis (zie Genesis 17,10-15)

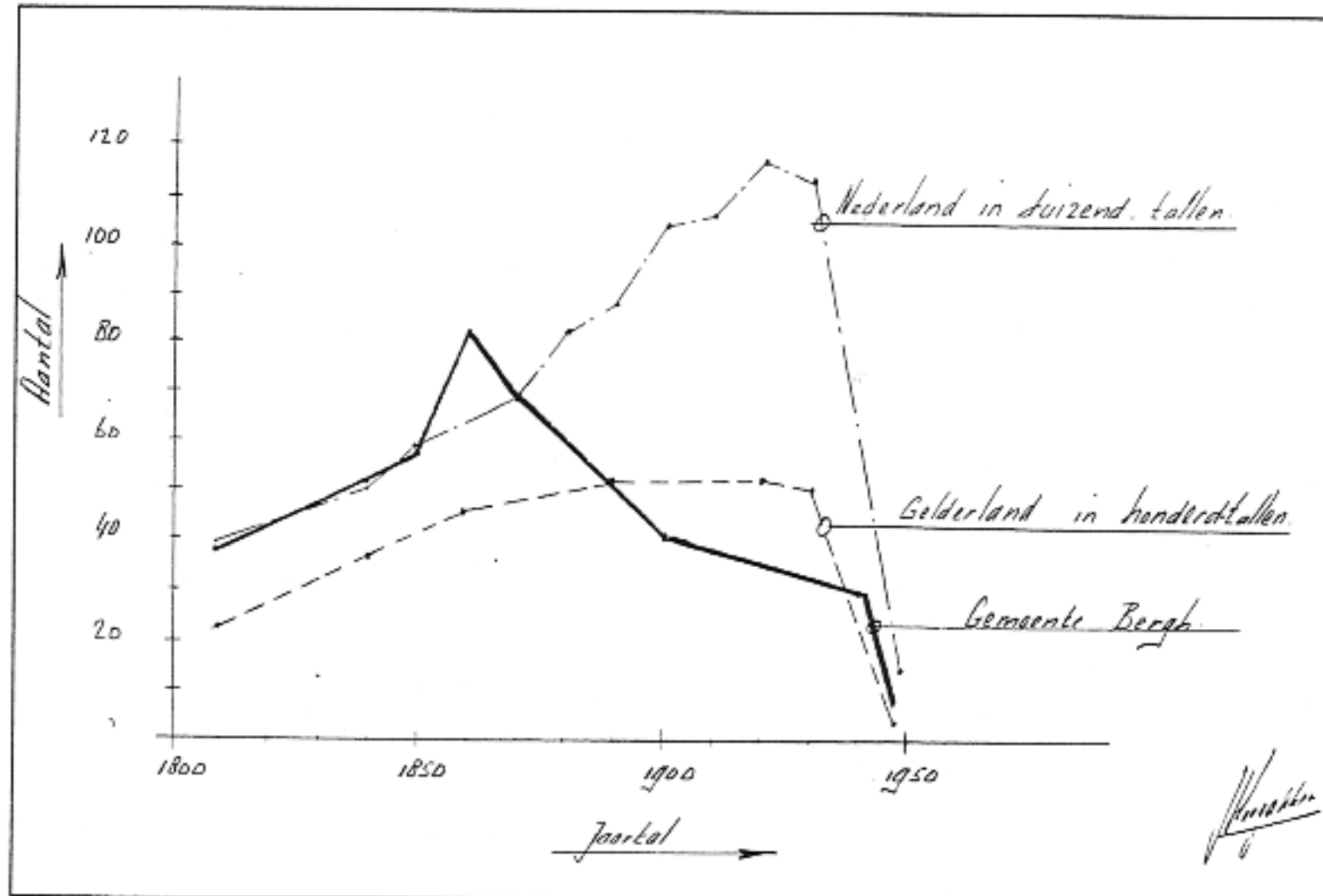
Parouches = voorhangsel

Rebbe = godsdienstonderwijzer

Schoucheit, Sjochjet = ritueel slachter; hier komt het woord "gesjochten" vandaan, dat geslacht betekent, maar de betekenis kreeg van arm

Sjoel = huis van samenkomst

Tora = de vijf boeken van Mozes

Verloop van het aantal Joden 1809-1947